

הפנקס והמצבה המילולית

שמואל רפאל

פנקס קהילות יוון – אנציקלופדיה של הישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה, בעריכת ברכה ריבלין. ירושלים: יד ושם, רשות הזיכרון לשואה ולגבורה, תשנ"ט, 453 עמודים, בלוויית מפות ונספחים.

בעברית בת זמננו המילה "פנקס" הגדרתה היא "קובץ של דפים קטנים הכרוכים יחד ומשמשים לרישום דברים שונים" (על פי "רב מילים השלם" ליעקב שויקה). אולם, במקורות היהודיים הפרשניים מובנת המילה בהוראה של ספר שבו כותב הסופר את מילותיו. כך למשל הובן המושג "פנקס" כלוח שחרטו עליו דברים לזיכרון. לדוגמה, בביאורו ליחזקאל ט, ב, כתב רש"י ש"פנקס הם לוחות שמחופין בשעוה וחורתין בם בעט". בפנקס קהילות יהודי יוון, כמו בכל יתר פנקסי קהילות שראו אור במוסד "יד ושם", נתאחדה פעולת הרישום עם פעולת החריטה וההנצחה על לוח הזיכרון.

דפי הפנקס הגדול והמיוחד הזה מקפלים סיפור של קהילה יהודית מפוארת, שחייתה על אדמת יוון מן התקופה ההלניסטית-הרומית ועד לשואה הנוראה. "פנקס קהילות יוון" מסמל שלב חשוב בהיסטוריוגרפיה של יהודי יוון – לאחר עמל של שנים, ושנים מרובות של יתמות-זיכרון, זוכים יהודי יוון, ובכללם שארית פליטת ממשרפות אושוויץ בירקנאו, להתברך במצבה מילולית מיוחדת: פנקס קהילות יוון.

לפני למעלה מעשור ומחצה התלוויתי לקבוצה קטנה של ילידי יוון וניצולי מחנות ההשמדה שעשתה דרכה לירושלים, כדי לפגוש ב"יד ושם" את אדריכלי המפעל האנציקלופדי "פנקס קהילות יוון". בדרך דיברו הניצולים על חשיבות המפעל, על "עשיית צדק עם הסיפור היהודי-היווני" ועל הקשיים המרובים (בחלקם גם תקציביים) שיעמדו בדרך להגשמת החזון. ב"יד ושם" נפגשה "המשלחת היוונית" עם ההיסטוריונים של המוסד, שבעת היא טרחו על ההגהות האחרונות של אחד מפנקסי קהילות המרכז אירופיות. היה בכך די כדי לעורר את קנאתם של "היוונים", שהשתוקקו ל"פנקס" משלהם. הכול דיברו בחשיבות המפעל, ובצד זאת הדגישו את הקושי העיקרי שיעמוד בדרכם של העוסקים במלאכה: השגת התעודות, העדויות, הספרים ושאר המקורות ההיסטוריים שמהם ייכתבו דפי הפנקס. חשש זה היה מוצדק, שכן בשנים ההן, אמצע שנות השמונים, מעט מאוד חומר עמד לרשות המתעניין בקורותיהן של קהילות היהודיות שבארץ יוון. ספרים שעניינם ההיסטוריה של יהודי יוון כמעט שלא היו בנמצא, שלא לדבר על מונוגרפיות רחבות יריעה; עדויות ניצולי שואה וסיפורי הזכרונות של ילידי יוון כמעט שלא פורסמו; כתבי העת המחקריים מיעטו לדון בנושא וקומץ החוקרים שפעל בארץ, ומחוצה לה, התמקדו בתקופות מוקדמות והזניחו את המאות ה"ט-הכ' ואת תקופת השואה.

מאז אמצע שנות השמונים השתנתה לבלי הכר המפה המחקרית של חקר יהודי יוון. מספר החוקרים והמחקרים גדל באופן משמעותי, נתפרסמו ביבליוגרפיות וספרים חדשים שיש בהם התייחסות מעמיקה לסיפר (הנרטיב) היהודי-היווני, התרחבה פעילות ההוראה בחקר יהודי יוון במוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל, ומעל לכל, הוכשרה דעת הקהל בישראל להעלאת סיפורן של קהילות יהודי יוון. היה ברור כי הגיעה העת לספר את סיפורם המיוחד של היהודים שישבו בארץ יוון מזה מאות בשנים, תוך הצגת ההיסטוריה היהודית במקום למן היווסד היישובים ועד לחורבנם. אנשי "יד ושם" נטלו על עצמם את המלאכה הסביכה הזאת. בפרסום הפנקס יש משום עשיית צדק היסטורי במובן הרחב של המילה, שכן אותם השרידים הבודדים שחיים היום בישראל, ושהיתה להם הזכות להיות חלק מן ההווה היהודית ביוון, יכולים עתה לזקוף ראש ולומר לעצמם: גם ההגדה שלנו מובאת כעת לידיעת הרבים.

חשיבות מיוחדת יש לכך שהפנקס ראה אור במסגרת "יד ושם". במשך שנים רבות לא ידעו רבים בחברה שלנו שחלק הארי של קהילות יהודי יוון הושמד בתקופת השואה, לרבות מרבית הציבור דוברי הספרדית היהודית (לדינו) ביוון, בעיקר מתושבי סלוניקי, ושכך הגיעה לקיצה תרבות יהודית מפוארת בעיר זו. הניצולים מיוון לא הביאו את הדברים לידיעת הציבור, וחוקרי השואה מצאו בכך עניין מועט. לפיכך, עד ראשית שנות התשעים, מספר העבודות שהוקדש לקורותיהם של יהודי יוון במחנות ההשמדה היה קטן בהרבה ממספר העבודות שהוקדש לסיפורם של יהודי מרכז אירופה. מכאן החשיבות שהפנקס רואה אור במסגרת "יד ושם", שהרי מוסד זה לא טיפל הרבה בנושא היהודי-היווני, והתערוכות שהוא מציג לוקות בחסר מפני שהנושא היווני מובלע בהן או מובא לעתים כבדרך אגב. עד היום מורגש חסרונן של הסיפור היווני בתערוכות הקבע של "יד ושם", והדבר דורש עדיין התייחסות ראויה.

אין בפנקס שלפנינו משום פיצוי על תערוכות הקבע החסרות, אבל יש בו משום סגירת פער חשוב בתחום ההיסטוריוגרפיה של יהודי יוון, וטוב ש"יד ושם" כמוסד ציבורי בעל גוון ממלכתי לקח על עצמו את המשימה החשובה הזאת; ייתכן שהממלכתיות שבפרסום היא זו שהביאה רבים מיהודי יוון לגדוש את בקעת הקהילות ב"יד ושם" ולהשתתף בטקס מיוחד שהתקיים שם לרגל פרסום הפנקס. באירוע זה הכריז "יד ושם", גם אם לא בצורה רשמית, על ההכרה שלו בסיפור היהודי-היווני ועל נכונותו להקדיש מעתה ואילך כוחות מחקרניים לתיעוד החיים היהודיים ביוון שלפני השואה, במהלכה ובעקבותיה. עשיית הפנקס הזה אינה כעשייתם של פנקסים אחרים של "יד ושם", בשל מיעוט החומר ודלדול המקורות שעמד לנגד עיניהם של כותבי הערכים – ברכה ריבלין, לאה בורנשטיין-מקובצקי ויצחק כרם. לפיכך היה על השלושה להשתמש במקורות מרובים שבחלקם הגדול לא נעשה בהם שימוש לפנייהם לצרכים היסטוריים, ובמיוחד שלא בהיקף כזה, כגון ספרי שו"ת, עיתונות לדינו בכתב רש"י, ספרות לדינו (בעיקר ספרות זכרונות וספרות היסטורית), ואפילו מקורות אפיגרפיים וארכאולוגיים, כגון כתובות ארכאולוגיות. כותב ערכים לאנציקלופדיה משתמש בדרך כלל בחומרים מחקרניים שכבר טופלו לפניו

ונודעו בציבור, אך במקרה דנן היה על כותבי הערכים לכתוב תחילה את הסיפור ההיסטורי המלא וממנו לתמצת את הערך האנציקלופדי.

הספר נפתח במבוא היסטורי, המקיף את תולדותיה של יהדות יוון מראשיתה ועד ימינו, תוך הדגשת התקופה שבין מלחמות הבלקנים ומלחמת העולם השנייה. מבחינה זו ברור כי האוריינטציה של מחברי הערכים היתה לשואה, בין אם הדבר נבע ממיעוט חומרים מוקדמים יותר או מן הרצון לעשות צדק עם הסיפור היהודי-היווני בתקופת השואה. כמו בשאר הפנקסים, גם פנקס יוון מסודר על פי סדר א"ב, והמחברים עשו מאמץ גדול להביא בכתב העברי את השמות היווניים הסבוכים, ולשם כך נעזרו העורכים בניקוד עזר ובאותיות רומיות.

התוצאה היא שיש בפנקס רשימה גדולה של קהילות יהודיות שהתקיימו ביוון, 116 במספר. מספר זה מביך משהו, שכן הוא כולל קהילות שיש עליהן רק מידע עקיף ושולי, וגם זאת בספק מסוים. מוטב היה להציג קהילות אלה בנספח מיוחד, ובהסתייגויות המחקריות הראויות. והנה כמה דוגמאות.

א – אנדרוס (Andros) הוא אי בשרשת האיים הקיקלדיים. בפנקס נאמר ש"מסערים שבמאות ה-12-14 התגוררו בו יהודים. אנדרוס מוכר באיגרת שנשלחה מנגרופונטי (ע"ע כלקיס) לקהילת רומא בראשית המאה ה-14; באיגרת צוין שיהודי מצא בו מקלט. במפקד 1928 נמצא רק יהודי אחד באי" (עמ' 58). מן הניסוח של הערך הזה עולה כי המחברים נקטו גישה זהירה בניסוח הדברים. ניכר כי רב הנסתר על הנגלה, וכי הערך מגלה טפח ומכסה טפחיים. המידע הוא שולי, עקיף ולא מובא בביטחון מחקרי; לכן טוב היה להביא ערך זה בנספח.

ב – כך תוארה הולומצ'יק (Holomic): "עיר מבצר באזור איליה (Ilia) שבמערב הפלופונס... בתקופה העות'מאנית, בימי סלים הראשון ובימי סולימאן המפואר, חיו במקום 38 משפחות יהודיות ר"5 רווקים. בשנת 1597 נותרו במקום רק 2 משפחות" (עמ' 97). לא ברור מה התכוונו עורכי הפנקס ללמד את המעיין בערך זה.

ג – על אלסונה (Elassona) נאמרים דברים כלליים מאוד, ללא הפניות ביבליוגרפיות (עמ' 58). כמו כן, כל שנאמר על קילקיס (Kilkis) הוא ש"במאות ה-14 וה-15 התגוררו בו יהודים" (עמוד 371).

על "איים קטנים" דוגמת אנדרוס או "ערי מבצר" כמו הולומצ'יק חשוב היה להרחיב ולתת בידי הקורא אסמכתאות נוספות, או לפחות לשתפו ביתר הרחבה במקורות הביבליוגרפיים שמהם נלקט החומר; לחלופין, שמא מוטב היה לא להזכירם כלל. לשון אחר, כיוון שהמידע על יישובים כאלה ואחרים הוא כה מסופק, ראוי היה להרחיב בהם מעט ולתת בידי הקורא מידע על דרכי המחקר שהביאו לגילויים.

עניין זה מוביל אותנו לעיקרון של בחירת הערכים לאנציקלופדיה. לא ברור, לפחות מן המבוא, מה היה קנה המידה לבחירת היישובים. במקום להשתית את האנציקלופדיה על יסוד מפות עתיקות, הפנקס נבנה על יסוד סקירה שיטתית של מקורות ספרותיים שונים, וכל מקום שהוזכר בו יישוב נכלל ברשימת הערכים, גם אם רק נדמה שהוא

ישוב יהודי. גישה זו חיובית, אבל היא יכולה להיות בעייתית משום הכללתם של יישובים שהסתום על אודותם רב על הנגלה.

שונה מאוד הוא הטיפול ביישובים יהודיים שקיים עליהם במקורות מידע מבוסס ומהימן. יישובים אלה מרובים, לרבות קהילות מפורסמות, דוגמת סלוניקי, שזוכה להתאייחסות יפה וממצה. הערך "סלוניקי" באנציקלופדיה רחב היקף, וניכר כי ברכה ריבלין ויצחק כרם, החתומים עליו, דאגו להקיף בכמאה עמודים (!) את סיפורה של עיר ואם בישראל. ניכר כי השניים היטיבו להשתמש במקורות ארכיוניים, בספרות שו"ת, בכתבי לדינו, בספרות זכרונות ובספרי הקהילה שראו אור עד לפרסום הספר. מעתה יכול הערך "סלוניקי" בפנקס להוות תחליף לעיון בספרים "שאלוניקי עיר ואם בישראל" (תל-אביב וירושלים, תשכ"ז) ו"זכרון שלוניקי" (בעריכת ד' רגנטי, א, תל-אביב תשל"ב; ב, תשמ"ו), המקורות המונומנטליים אך המתישים משהו, למי שביקש לקנות ידע מסכם על סלוניקי היהודית.

הערך "סלוניקי" הוא הישג גדול דווקא משום שכותבי הערך נאלצו להתמודד עם שפע של מקורות ומחקרים. קשה לתאר את קצב ההתקדמות של הפרסומים על סלוניקי היהודית, במיוחד לאחר שהנושא זכה לתנופה ביוון, גם בקרב חוקרים לא יהודיים. הערך "סלוניקי" יש בו כדי להעיד מה מהירה ההתקדמות המחקרית בתחום שעד לפני עשור או שניים סבל מהזנחה. חשוב שנושא זה מופקד עתה בידי חוקרים יהודיים, וזאת כדי למנוע סילופים, השמטות ושכתובים היסטוריים. הדבר בא לידי ביטוי בפרסומים הרואים אור (לדאבון לב בעיקר ביוון), כאשר הסיפור היהודי-היווני מובא תוך איפוק מסוים, תוך התייחסות השווה להתייחסות למיעוט הארמני, מבחינת היקפו ותרומתו לחיי העיר.¹

לבד מסלוניקי, גם קהילות חשובות ביוון שעד עתה לא הובא סיפורן בצורה ממצה וזכות להתפרסם בין דפי הפנקס. הדבר מקנה למפעל חשיבות סגולית, שכן על קהילות חשובות ביוון כמו האי קורפו (Corfu), במערבה של יוון, לא נתפרסמה עד עתה מונוגרפיה ראויה לשמה. וקורפו היא רק בחינת דוגמה, שכן ב"פנקס" מובא סיפורן של קהילות חשובות, שחיו ופעלו בהן יהודים עד לתקופת השואה ושכלל לא נכתב סיפורן ההיסטורי, כגון דידימוטיכון (Didimoticho), קסנטי (Xanti), דרמה (Drama), קאבאלה (Kavala), לאריסה (Larissa), ארטה (Arta) ופרוזה (Preveza). הדברים נכונים אף לגבי קהילת אתונה, שכל מי שהיה מעוניין לקבל מושג על חיי היהודים בה נאלץ להסתפק במקורות היסטוריים מיושנים. מחברי הערכים האלה נאלצו לסנן ולזקק מידע שהובא במחקרים מוקדמים, לאתר מקורות ביבליוגרפיים חדשים ולצרף פרט לפרט כדי לשחזר תמונת חיים שלימה, והמשימה בהחלט צלחה בידם.

1 ראו, לדוגמה: *Thessaloniki: Queen of the Worthy – History and Culture*, 1–2, Thessaloniki, 1997. בספר הגדול הזה, ובו מאות עמודים, מובא הסיפור היהודי-הסלוניקאי בצמצום ובפרק "הקהילה היהודית והארמנית בסלוניקי" (א, עמ' 266–295).

אמנם, לעתים נעשה שימוש ביבליוגרפי במקורות שאינם מפורטים ברשימה הביבליוגרפית הכוללת (עמ' 48-52), וכאשר הם מוזכרים בסופי הערכים, האיזכור הוא חלקי ולא מדויק. למשל, "לא נשכח – שנתון דור ההמשך להנצחת השואה של יהודי יוון" הוא כתב עת הרואה אור מדי שנה למן 1985, ובו חומר חשוב על חייה היהודים ביוון לפני השואה, במהלכה ולאחריה. לא ברור מדוע כתב עת זה לא הוזכר ברשימה הביבליוגרפית הכללית, אף שמפעם לפעם נעשה בו שימוש, לא תמיד תוך ציון המקור. לפנקס נוסף נוסף חשוב, שאלמלא הובא כאן ספק אם היה נמצא לו מקום אחר: נספח אלבניה, הרפובליקה האירופית האפופה מעטה של מסתורין. ברכה ריבלין, מחברת הנספח, הביאה כאן מידע מעניין שדומה שלראשונה הוא מובא בעברית, תוך הסתמכות על מקורות ארכיוניים שונים. אלבניה נקשרת לתודעה היהודית בעיקר בעקבות מלחמת יוון-אלבניה – מלחמה שרבים מיהודי יוון נטלו בה חלק (בעיקר יהודים מסלוניקי). באלבניה חי מיעוט יהודי, ובמפקד של שנת 1930 נמנו בה מאתיים וארבעה יהודים. מקומות היישוב העיקריים שלהם היו קווייה, אלבסן, דורצו, סארנדה, בילישט, שקודר וטירנה הבירה (וחבל ששמות אלה לא הובאו בפנקס בתעתיק לטיני, כפי שנעשה ביחס לחלק היווני). יהודי אלבניה קיימו קשרים עם יהודי יאנינה (Ioanina), ואת מתייהם היו קוברים בה. בזמן מלחמת העולם השנייה שימשה אלבניה מקום מקלט, וכשש מאות יהודים מצאו בה מחסה, חלקם מיוון. יהודי אלבניה זכו לחסות מלאה, וכל הפלגים הפוליטיים באי ראו בהגנת המיעוט היהודי "עניין של כבוד לאומי". בניגוד לאחיהם ביוון, לא נשלחו יהודי אלבניה למחנות המוות.

יש להודות על כך שחברי "המשלחת היוונית" שעימה עשיתי את הדרך לירושלים באמצע שנות השמונים זכו לראות במפעל המוגמר; מעתה העשייה ההיסטורית אינה מוטלת עוד על כתפיהם, אך חשוב שהפנקס הזה יסמן את ראשיתה של עשייה מחקרית ולא את סיומה. את הלפיד הזה מעביר הפנקס לדורות העתיד.